ELSEVIER

Available online at www.sciencedirect.com

ScienceDirect

journal homepage: <http://www.elsevier.com/locate/kontakt>

Original research article

Rizikové chování u žáků staršího školního věku

Risky behaviour in older school children

Martina Hrušková^{a *}, Tomáš Mrhálík^b^a Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, Ústav sociálních a speciálněpedagogických věd, České Budějovice, Česká republika^b Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta, katedra pedagogiky a psychologie, České Budějovice, Česká republika

INFORMACE O ČLÁNKU

Received: 2017-01-23

Received in revised form:
2017-09-12

Accepted: 2017-11-01

Published online: 2018-03-26

Keywords:

Risky behaviour

Older school age

Addictive substances

České Budějovice

ABSTRACT

The aim of the study is to introduce selected characteristics of risky behaviour associated with addictive substances within all urban primary schools in the regional capital České Budějovice in order to capture the development of these pathologies in the population of older school children. The research was carried out as a quantitative survey designed as a descriptive and comparative study. The data ($N = 1172$) were obtained using a mass-administered questionnaire for all the pupils of the 6th and the 9th grades of primary schools in České Budějovice run by the municipality. The study focuses on the consumption of alcohol, nicotine, illegal drugs, energy drinks, medical drugs (especially analgesics), and the impact of a risky environment – risky behaviour in the family and visits to night parties and discos by the teenagers. The survey describes the current status of this subpopulation and the development within the sixth and ninth-grade pupils. It also compares the results with nationwide studies, and tests the relationships between risky behaviour and leisure activities. It was found that the described group as a whole showed a lower level of risky behaviour than in the comparative study conducted within the South Bohemian Region and the whole of the Czech Republic. Within the sub-variables, a growing trend was found in the use of analgesics and consumption of energy drinks among sixth. The results also show the relationship between substance abuse and leisure activities (especially discos) and higher smoking prevalence, as well as between the time spent on a computer and the consumption of energy drinks.

SOUHRN

Klíčová slova:

rizikové chování

starší školní věk

návykové látky

České Budějovice

Cílem studie je představit vybrané charakteristiky rizikového chování spojeného s návykovými látkami v rámci všech městských základních škol v krajském městě České Budějovice, a to z důvodu postihnout vývoje těchto patologií u populace žáků staršího školního věku. Výzkum byl realizován formou kvantitativního šetření v designu popisné a srovnávací studie. Data ($N = 1172$) byla získána pomocí hromadně administrovaného dotazníku u celé populace žáků 6. a 9. ročníků českobudějovických škol zří-

* **Korespondenční autor:** PhDr. Martina Hrušková, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, Ústav sociálních a speciálněpedagogických věd, Jírovčova 24/1347, 370 04 České Budějovice, Česká republika; email: hruškova@zsf.jcu.cz; <http://dx.doi.org/10.1016/j.kontakt.2017.11.001>

KONTAKT XX/1: 83–91 • ISSN 1212-4117 (Print) • ISSN 1804-7122 (Online)

zovaných městem. Studie se zaměřuje na konzumaci alkoholu, nikotinu, nelegálních drog, energetických nápojů, léků (zejména analgetik) a vliv rizikového prostředí – rizikového chování v rodině a návštěv nočních akcí mladistvými (party, diskotéky). Šetření popisuje současný stav této subpopulace, vývoj v rámci šestých a devátých tříd, porovnává výsledky s celorepublikovými studiemi a testuje vztahy mezi rizikovým chováním a trávením volného času. Bylo zjištěno, že popisovaný soubor jako celek vykazuje nižší zastoupení rizikového chování než srovnávací studie realizované v rámci Jihočeského kraje a celé České republiky. V rámci dílčích proměnných byl nalezen stoupající trend v užívání analgetik a užívání energetických nápojů mezi žáky šestých tříd. Výsledky také prokazují vztah mezi užíváním návykových látek a prevalencí kouření spolu s rizikovými volnočasovými aktivitami (zejména návštěvou diskoték) a také mezi dobou strávenou u počítače a konzumací energetických nápojů.

© 2018 Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta.
Published by Elsevier Sp. z o. o. All rights reserved.

Úvod

Studiím zaměřeným na rizikové chování dětí a dospívajících v kontextu užívání návykových látek je v současné době věnována poměrně velká pozornost, přesto se jedná o téma, jehož charakter se proměňuje právě tak rychle, jako se mění naše společnost. Z tohoto důvodu je vhodné pravidelné šetření aktuálního stavu, tedy v jaké míře se projevují tyto rizikové jevy, jak se vyvíjejí a jak je toto rizikové chování frekvencované v rámci konkrétních oblastí. Výzkumné šetření se zaměřilo na postihnutí současného stavu u žáků druhých stupňů škol ve městě České Budějovice (Jihočeský kraj, Česká republika). Mimo popisných statistik zkušeností a užívání návykových látek je článek zaměřen na vztahy mezi jednotlivými prvky tohoto rizikového chování a expozicí rizikovému prostředí. V aplikační rovině toto šetření umožňuje zadavateli výzkumu identifikovat jednotlivé rizikové oblasti včetně výsledků pro jednotlivé školy, které lze využít jako podklad pro plánování preventivních programů. V rámci článku jsou prezentovány sumarizační výsledky pro celý soubor, které mají za úkol přinést informace o současném stavu užívání návykových látek u žáků druhého stupně základních škol v tomto krajském městě a porovnat je s dalšími celorepublikovými a jihočeskými šetřeními.

Rizikové chování

Rizikové chování je zastřešující pojem pro aktivity, které přímo, nebo nepřímo potenciálně vyúsťují v psychosociální či zdravotní poškození aktéra, jiných osob, majetku nebo prostředí v širším smyslu [1] a v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných či jiných rizik pro jedince a společnost [2]. Nejtypičtěji se do této kategorie řadí experimenty a zneužívání návykových látek, impulzivní chování, rizikové sexuální chování, kriminalita atp. Takovéto chování má na rozdíl od riskantního chování (extrémní sporty) mnohdy neuvědomovaný či popíraný aspekt [3].

Rizikové chování je pro skupinu dospívajících s ohledem na její psychosociální specifika charakteristické [4]. Právě starší školní věk (neboli pubescence), na nějž se v rámci našeho výzkumu zaměřujeme, je v širším slova smyslu obdo-

bím 11 až 15 let věku a tvoří první část dospívání jedince. Je to období, jež poznamenává sekulární akcelerace oběma směry – zkracuje se doba dětství a oddaluje nástup plné dospělosti [5]. Jak poznamenává Helus [6], jedinec často řeší konflikty se svými rodiči, učiteli, rozvíjí nové sociální vztahy, začíná prožívat jinak sám sebe, a jak dodává, pubescent se často stává svému okolí i sobě samému obtížným. Je to období plné nejistoty a pochybností [7]. Rizikové chování tak vychází ze vztahu mezi třemi komponentami: osobností, vnímaným prostředím a chováním.

Gullone a Robinson [4] roztříbili rizikové chování podle zaměření do čtyř skupin: chování orientované na hledání vzrušení, nezodpovědné chování, rebelii a antisociální rizikové chování. Chování zaměřené na hledání vzrušení zahrnuje projevy obsahující výzvu, které jsou ale relativně společensky akceptované. Do této skupiny můžeme zahrnout například experimentování v oblasti sexuality. Kategorie nezodpovědného chování obsahuje aktivity, které v sobě nesou větší míru sociálních a zdravotních rizik a nejsou společensky akceptované (např. konzumace návykových látek). Rebelující chování vyvolává pocit nezávislosti a autonomie, která je obvyklá v procesu dospívání a obvykle nevede k významnějším poškozením, naopak antisociální chování (např. šikana) má výrazný negativní společenský dopad.

Vývojová perspektiva ale rozhodně není jediným zdrojem rizikového chování, dle Jessora [8] se jedná také o interakce jedince a prostředí. Zásadní roli přirozeně sehrává rodinné prostředí. Přestože institut rodiny prochází řadou specifických proměn, stále je základním socializačním elementem a determinantem vývoje dítěte. Na kvalitu rodinného života má zásadní vliv soudržnost, koheze, míra adaptability a rodinná komunikace [9]. Nielsen Sobotková a kol. [10] k tomu uvádějí, že delikventní mládež často vyrůstá v neúplné rodině, kde podobné charakteristiky absentují. Nejen patologické prostředí je však katalyzátorem patologického chování, specifický je pak také vliv rodin, kde jsou rodiče enormně pracovní vyčerpáni [11]. Sociální blízké vztahy však mají obousměrný, tedy i pozitivní potenciál, kdy Langmeier a Krejčířová [12] uvádějí, že citovou nestálost, pocitu nejistoty a hledání sebe sama pomáhají překonávat právě vrstevníci. Vágnerová [13] tvrdí, že pubescent se s vrstevnickou skupinou identifikuje, stává se pro něj zdrojem potřebné emoční a sociální opory. Jelikož

se tedy jedná o období, které je z pohledu utváření postojů vůči okolí o sobě samotnému velmi náročné, může toto „hledání“ produkovat i postoje či jednání, jež s sebou přináší projevy rizikového chování, vzhledem k tomu, že vrstevnická skupina často vyžaduje vysokou míru konformity. Z tohoto důvodu je důležité být informován o stavu sociálních patologií mezi vrstevníky dospívajících, ať už v rámci lokálních šetření, tak v rámci jejich sociálních skupin, jako je právě školské zařízení.

Statistická data

Česká republika se ve výskytu konzumace návykových látek mezi mladistvými řadí na přední místa v rámci Evropské unie [14]. Co se týče dostupných dat o rizikovém chování žáků základních škol v kontextu návykových látek, v posledních letech dochází k výraznému poklesu prevalence kouření, konzumace alkoholu i konzumace návykových látek mezi šestnáctiletými. Dle studie HSBC 2014 [15] má zkušenost s kouřením cigaret 8 % žáků 5. tříd (ve věku 11 let), 28 % žáků 7. tříd (ve věku 13 let) a 52 % žáků 9. tříd (ve věku 15 let). Studie ESPAD u šestnáctiletých již eviduje nárůst prevalence na celých 66 % a průměrný věk první zkušenosti s cigaretou na 11,9 let [14]. Pravidelné kouření (alespoň jednou týdně nebo častěji) uvedla 2 % 11letých, 5 % 13letých a 16 % 15letých [15]. Zatímco zkušenosti s kouřením v 5. a 7. třídě jsou častější mezi chlapci, v 9. třídě kouří více dívky. Hrubá a Žaloudíková [16] uvádějí, že motivem je primárně touha vypadat starší. Kouření ve věkové skupině 13–15 let je v ČR nad průměrem EU [17]. V rámci studie ESPAD je však dlouhodobě patrný trend zvyšujícího se věku první zkušenosti s cigaretou [14], který je zmonitorován již od roku 2007. Co se týče alkoholu, jsou výsledky ještě mnohem více alarmující. HSBC 2014 [15] uvádí pravidelné pití alkoholu (alespoň jednou týdně) u 20 % patnáctiletých. Pravidelné pití alkoholu v 5. a 7. třídě je častější mezi chlapci, v 9. třídě je situace vyrovnaná. Ukázalo se, že k výraznému nárůstu kouření i konzumace alkoholu dochází v období mezi 13. a 15. rokem. Dle Kastnerové [18] nemá ve věku 10–16 let pouze 16 % zkušenost s alkoholem. Naprostá většina, tedy 90 % dětí, přitom dostane alkohol poprvé ochutnat v rámci rodiny [17]. Dle HSBC [15] má zkušenost s užitím konopných látek 24 % respondentů v 9. třídě (shodně chlapců i dívek) a v posledních 30 dnech je užilo 9 % respondentů. České populaci se pravidelně věnuje šetření ESPAD [14], kde prevalence zkušenosti s konopnými drogami dosahuje mezi patnáctiletými a šestnáctiletými 36,8 %. V současnosti je aktuálním tématem také konzumace energetických nápojů mezi mladistvými, kdy se jejich pravidelné užívání pohybuje v západních zemích kolem 20 % a je častější u chlapců než u dívek [19]. Subjektivním důvodem pro konzumaci je chuť, zvýšený pocit pohody a sebedůvěry [20]. Důsledky se však projevují v hyperaktivitě, nepozornosti a poruchách chování [21]. Podle Mann et al. [19] koreluje užívání energetických nápojů u mladých lidí s kouřením a konzumací alkoholu. Nowak a Jasionowski [22] poukazují na to, že asi čtvrtina mládeže konzumuje energetické nápoje v kombinaci s alkoholem. Další zajímavé celorepublikové výsledky přináší Výzkum zdravotně rizikového chování [23]. Na základě informace o frekvenci kouření v posledních 30 dnech, zkuš-

nosti s opilostí a s užitím konopných látek byl vytvořen tzv. index zdravotně rizikového chování (HRB) u žáků druhých stupňů ZŠ. Na přítomnost rizikového chování mělo vliv pravidelné kouření matky, nespokojenost se vztahem k rodičům, nespokojenost se životem, negativní vztah k chůzení do školy, horší subjektivně vnímané zdraví, trávení volného času venku s přáteli a málo sportovních aktivit. Celkem 55,3 % respondentů nevykazovalo žádné známky rizikového chování, 25,6 % vykazovalo jeden typ rizikového chování, 12,3 % dva typy a 6,8 % souboru vykazovalo všechny tři typy rizikového chování [24].

Cílem práce je popsat zastoupení rizikového chování spojeného s konzumací návykových látek mezi žáky šestých a devátých ročníků škol v Českých Budějovicích. Tyto hodnoty jsou prezentovány pomocí popisných statistik. Inferenční statistiky byly využity v rámci položek běžného chování, kde se analyzovaly behaviorální stereotypy a jejich vztah ke zkušenostem s návykovými látkami.

Zjišťovali jsme, zda existuje:

- 1) statisticky významný vztah mezi konzumací energetických nápojů a dobou, kterou respondent denně tráví u počítače;
- 2) vztah mezi zkušeností a frekvencí návštěv party a diskoték a prevalencí zkušenosti s drogami;
- 3) vztah mezi zkušeností a frekvencí návštěv party a diskoték a prevalencí kouření.

Metodika a charakteristika souboru

Výzkum byl realizován formou kvantitativního sběru dat, technikou dotazníkového cenzu mezi žáky šestých a devátých tříd v Českých Budějovicích. Dotazník vlastní konstrukce, vytvořený podle požadavků zadavatele, využíval uzavřené a polouzavřené otázky. Hromadně administrovaný dotazník obsahoval kapitulu zaměřenou na rizikové chování spojené s experimentováním s návykovými látkami, jejíž otázky byly vytvořeny za účelem postihnout základních témat zjišťovaných napříč studiemi rizikového chování u žáků (zkušenosti s alkoholem, cigaretami a jednotlivými ilegálními drogami) a doplněné o aktuální témata konzumace energetických nápojů a léků. Z dalších částí dotazníku byly do prezentovaných výsledků vybrány otázky, které měly s tímto rizikovým chováním spojitost, jako je frekvence trávení času na počítači či frekvence návštěv diskoték či party.

Výzkumný soubor představovali žáci a žákyně 6. a 9. stupně všech dvanácti základních škol zřizovaných městem České Budějovice. Terénní sběr dat ve školách probíhal v období listopadu a prosince 2015. Před vlastním sběrem dat byly získány informované souhlasy rodičů či zákonných zástupců. Žáci a žákyně byli informováni o tom, že šetření je naprosto anonymní. Sběr dat byl prováděn pro tento účel vyškoleným tazatelem, jenž cílové skupině poskytl informace o tom, jak postupovat při vyplňování dotazníku. Vyplněné dotazníky byly získány celkem od 1 172 žáků a žákyň 6. (639 osob) a 9. (533 osob) tříd. Dle předpokládaného počtu žáků ve zmíněných ročnících podle údajů Magistrátu města České Budějovice má navštěvovat 6. a 9. třídu 1 661

dětí, tudíž výzkumný vzorek čítal 70,6 % populace. Získání úplného cenzu nebylo dosaženo zejména z důvodu nedostupnosti informovaných souhlasů, kdy dotazníky byly získány od plných 97,4 % osob, které daly informovaný souhlas.

Analýza dat byla provedena v programu SPSS a prezentované grafické výstupy upraveny v programu Excel. Pomocí popisných statistických metod byly shrnuty výsledky pro žáky šestých a devátých tříd, rozdíly v odpovědích pro dívky a chlapce, absolutní (anonymizované) rozložení na základě školy, kterou žáci a žákyně navštěvují, a vztahy mezi konzumací návykových látek a dalším rizikovým chováním. Statistické rozdíly mezi zvolenými proměnnými rizikového chování v souvislosti s věkem a trávením volného času byly testovány pomocí chí-kvadrát testu pro data v kontingenční tabulce.

Výsledky

Alkohol

První sledovanou oblastí byly zkušenosti s konzumací alkoholu, jejichž popisné hodnoty uvádíme v rámci tabulky 1. Zkušenost s konzumací alkoholu má 43,5 % žáků šestých tříd a 79,5 % žáků devátých ročníků (tab. 1). Co se týká genderových rozdílů, statisticky významný rozdíl nebyl zaznamenán. V rámci testování jsme identifikovali také statisticky významný rozdíl ve zkušenosti s alkoholem mezi žáky jednotlivých škol, a to jak v šestém ročníku, kde se hodnoty pohybovaly od 31,1 do 60 % ($p < 0,01$), tak v rámci devátých ročníků, kde byla zaznamenána prevalence dle školy v hodnotách od 62,9 po 92,5 % žáků ($p < 0,01$).

Tabulka 1 – Rozdíl mezi žáky šestých a devátých tříd v celoživotní prevalenci alkoholu

Zkoušel/a pít alkohol		Třída		Celkem
		6. třída	9. třída	
Nezkoušel/a	četnost	361	97	458
	% četnost	56,5 %	20,5 %	41,1 %
Zkoušel/a	četnost	278	377	655
	% četnost	43,5 %	79,5 %	58,9 %

Analýza dále ukazuje, že žáci šestých tříd uvádějí věk první zkušenosti s alkoholem průměrně v 9,3 letech ($SD = 1,8$), zatímco žáci devátých tříd průměrně v 11,8 letech ($SD = 2,5$), což u těchto dvou skupin indikuje extrémní rozdíl. Přestože rozdíl může být zkreslen retrospektivním charakterem otázky, obě uváděné hodnoty ukazují na vysoký výskyt zkušeností s alkoholem, které právě v tomto věku získávají děti obvykle zprostředkovaně od příbuzných. Význam rodiny indikují i věková skóre podle prvního způsobu požití alkoholu. Ti, kteří uvedli, že jim alkohol poprvé dali rodiče, uvádějí průměrný věk 10,14 roku; ti, kteří jej měli od prarodiče, věk 9,8 let. Oproti tomu žáci, kteří jej získali jinak, uvádějí vyšší věk, a to 11,33 let u těch, kteří jej měli od sourozence; 11,9 let u alkoholu získaného od kamaráda a 11,8 u těch, kteří uvádějí, že si alkohol obstarali sami.

Kouření

Další zjišťované rizikové chování se týkalo zkušeností s kouřením cigaret. První zkušenosti s cigaretou absolvovalo 45,8 % žáků devátých tříd a 14,4 % žáků šestých tříd (tab. 2). Genderové rozdíly se neprokázaly. Zatímco žáci šestých tříd pravidelně kouří v 1,7 % případů, žáci devátých tříd již v 6,3 % případů. Průměrný věk prvního vyzkoušení cigarety je 11,7 roku, a to se zanedbatelným rozdílem mezi pohlavími, nejnižší věk je uveden 6 let. Pravidelní kuřáci vykouří v průměru denně pět cigaret a jejich průměrný věk začátku kouření je 11,6 let. Naprostá většina kouřících žáků si cigarety kupuje sama (88,1 %).

Tabulka 2 – Rozdíl mezi žáky šestých a devátých tříd v celoživotní prevalenci kouření

Vyzkoušel/a cigarety		Třída		Celkem
		6. třída	9. třída	
Nezkoušel/a	četnost	547	257	804
	% četnost	85,6 %	54,2 %	72,2 %
Zkoušel/a	četnost	92	217	309
	% četnost	14,4 %	45,8 %	27,8 %

Statisticky významný je také rozdíl mezi jednotlivými školami, kdy se hodnoty prevalence u žáků šestých ročníků pohybují dle školy od 3,6 do 25,5 %. Mezi žáky devátých ročníků je také rozdíl pohybující se od minima 29,2 % spolužáků na škole po maximum u školy, kde má zkušenost 76,5 % žáků.

Celoživotní prevalence kouření je statisticky vyšší ($p < 0,01$) u žáků, jejichž rodiče kouří. U žáků devátých ročníků má zkušenost s cigaretou 63,2 % žáků, jejichž oba rodiče kouří, 53,2 % žáků, u nichž kouří jeden rodič, a 37,6 % žáků, jejichž rodiče nekouří. Souvislost ($p < 0,01$) byla nalezena také u vlivu kouření rodičů na pravidelné kouření žáků, kdy u devátých ročníků pravidelně kouří 2,9 % dětí, jejichž rodiče nekouří, 4,8 % dětí, u kterých kouří jeden z rodičů, a celých 21,1 % dětí rodičů, kteří kouří oba. U žáků šestých ročníků se nenašel vztah mezi rodiči-kuřáky a pravidelným kouřením žáků, nicméně signifikantně i v rámci šestých ročníků se prokázal vztah mezi rodičovským kouřením a zkušeností s cigaretou, kterou vyzkoušelo 11,8 % žáků, jejichž rodiče nekouří, 14,2 % žáků, u nichž kouří jeden rodič, a 24 % žáků s oběma rodiči-kuřáky.

Ve vztahu s tím, zda žáci vyzkoušeli cigaretu, se ukázala mimo jiné také vyšší frekvence pití energetických nápojů ($p < 0,01$) a v šetření se také prokázal trend, že mezi respondenty, kteří se věnují pravidelně nějaké sportovní aktivitě, je signifikantně nižší míra těch ($p < 0,01$), kteří mají zkušenost s kouřením cigaret.

Energetické nápoje

Pití energetických nápojů je v současnosti poměrně běžnou zkušeností s návykovou látkou, které vyzkoušelo již více než 71,2 % žáků šestých tříd. Je zde vidět významný vzrůstající trend, kdy žáci šestých ročníků mají vyšší celoživotní prevalence energetických nápojů oproti žákům devátých

tříd, kde vyzkoušelo energetické nápoje 65,8 % žáků. Šestáci jsou zároveň frekventovanějšími konzumenty v příležitostném užití (tab. 3).

Tabulka 3 – Míra konzumace energetických nápojů u žáků šestých a devátých ročníků

Míra pití energetických nápojů		Třída		Celkem
		6. třída	9. třída	
Nezkoušel/a	četnost	184	162	346
	% četnost	28,8 %	34,2 %	31,1 %
Pouze vyzkoušel/a	četnost	153	85	238
	% četnost	23,9 %	17,9 %	21,4 %
Pije příležitostně	četnost	266	183	449
	% četnost	41,6 %	38,6 %	40,3 %
Pije několikrát týdně	četnost	28	34	62
	% četnost	4,40 %	7,20 %	5,6 %
Pije každodenně	četnost	8	10	18
	% četnost	1,30 %	2,10 %	1,6 %

Pití energetických nápojů mělo významný vztah ($p < 0,01$) s dobou strávenou u počítače (tab. 4), kdy žáci devátých tříd, kteří strávili u počítače více než 3 hodiny denně, byli v 72,6 % uživateli energetických nápojů a pravidelně je pili v 17,9 % případů, a oproti žákům s nižší četností doby strávené u počítače nebo tabletu, kteří byli uživateli energetických nápojů výrazně méně než v 50 % a pravidelně jich pilo energetické nápoje průměrně pouze 3,6 %.

Ilegální návykové látky

V dotazníkovém šetření se věnujeme rovněž problematice užívání ilegálních návykových látek označovaných jako „drogy“. Bylo zjišťováno, zda respondenti vyzkoušeli jinou drogu kromě alkoholu a cigaret, dotazována byla marihuana, extáze, lysohlávky („houbičky“), čichání lepidla/ředidla, pervitin či jiné. Zkušenost s drogou přiznalo celkem 11,8 % žáků devátých ročníků a 1,3 % žáků šestých ročníků (tab. 5).

Tabulka 5 – Rozdíl mezi žáky šestých a devátých tříd v celoživotní prevalenci drog

Zkoušel/a drogy		Třída		Celkem
		6. třída	9. třída	
Nezkoušel/a	četnost	631	418	1049
	% četnost	98,70 %	88,20 %	94,2 %
Zkoušel/a	četnost	8	56	64
	% četnost	1,30 %	11,80 %	5,8 %

S ohledem na nízké četnosti kladných odpovědí v tomto případě nepracujeme s jinou než popisnou statistikou. Co se týká typu drogy, tak dominantní podíl zkušenosti má 60 osob s marihuanou (84,5 % žáků, kteří vyzkoušeli drogu). Respondenti také uvádějí čichání ředidla či lepidla zneužitých 11 osobami (15,5 %). Dále pak bylo dotazováno, zda se v cílové populaci objevují osoby, které drogu konzumují pravidelně, eventuálně o jakou drogu se jedná. K pravidelnému užívání drogy se z celého výzkumného souboru přiznává 6 osob; jedná se převážně o marihuanu a ve dvou případech také čichání ředidla, lepidla. Statisticky nebyl zjištěn významný rozdíl mezi vyzkoušením/užíváním drogy u chlapců a děvčat. U jednotlivých škol variuje zkušenost mezi žáky devátých tříd od 4,6 % do alarmujících 31,6 % (12 spolužáků z dané školy).

Léky

Další z oblastí chování, kterou se zde zabýváme, je užívání léků. Naprostá většina dotázaných užívá léky pouze v případě, že jsou nemocní. Mimo léky při akutním onemocnění se nejčastěji vyskytují léky na alergie, které pravidelně užívá 152 respondentů (13,7 % z cílové populace, následuje opakované užívání léků na bolest, jež deklaruje 129 osob (11,6 %). Léky na problém se spánkem užívá 14 žáků (1,4 % z cílové populace). Celkem 19 (1,7 %) osob užívá rovněž léky v případě, že jsou rozčilené a „zlobí se“, a 26 (2,3 %) osob pak v případě, že jsou smutné, mají problémy nebo stres.

Tabulka 4 – Souvislost mezi dobou strávenou u PC a tabletu a pitím energetických nápojů u žáků devátých tříd

Kolik přibližně hodin strávíš u počítače nebo tabletu?		Piješ energetické nápoje?			Celkem
		Vůbec	Výjimečně	Pravidelně	
Nemám počítač ani tablet	četnost	40	12	5	57
	% četnost	70,2 %	21,1 %	8,8 %	100,0 %
Asi 1 hodinu týdně	četnost	139	63	3	205
	% četnost	67,8 %	30,7 %	1,5 %	100,0 %
Asi 1 hodinu denně	četnost	178	99	8	285
	% četnost	62,5 %	34,7 %	2,8 %	100,0 %
Asi 2 hodiny denně	četnost	152	125	15	292
	% četnost	52,1 %	42,8 %	5,1 %	100,0 %
Více než 3 hodiny denně	četnost	75	150	49	274
	% četnost	27,4 %	54,7 %	17,9 %	100,0 %
Celkem	četnost	584	449	80	1113
	% četnost	52,5 %	40,3 %	7,2 %	100,0 %

Mezi rizikové chování patří zejména nebezpečné užívání analgetik, které se týká 14,8 % žáků devátých ročníků, kde se ukazuje vzestupný trend oproti šestým ročníkům, kde užívá analgetika 9,2 % osob. Rozdíl mezi školami nebyl zaznamenán, dle výchozích předpokladů však bylo prokázáno, že léky statisticky významně častěji užívají dívky než chlapci. Zatímco v šestých ročnících užívalo analgetika 10,6 % dívek a 7,9 % chlapců, tak v devátých ročnících již 26,4 % dívek a 5,6 % chlapců (tab. 6).

Tabulka 6 – Užívání analgetik u žáků šestých a devátých ročníků

Užívání analgetik	Třída			
	6. třída		9. třída	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky
Neužívá	303	277	251	153
	92,1 %	89,4 %	94,4 %	73,6 %
Užívá	26	33	15	55
	7,9 %	10,6 %	5,6 %	26,4 %

Souvislost se zvýšeným užíváním léků mezi ročníky může navazovat na trend, kdy žáci devátých tříd si významně častěji ($p < 0,01$) berou léky sami. Žáci šestých tříd uvádějí v 10 %, že si léky berou sami a nikoliv že je dostávají od rodičů, zatímco u žáků devátých tříd se jedná o samouživání u 25,3 % vzorku.

Noční život

Za rizikovou aktivitu je v daném věku považována rovněž návštěva diskoték, tanečních party či večírků, a to přede-

vším jedná-li se o pravidelnou aktivitu či o aktivitu, která probíhá během pracovního týdne. V návštěvě diskoték není velký rozdíl mezi šestým a devátým ročníkem, nikdy nebo pouze jednou uvádí svou návštěvu 81,2 % žáků šestých tříd a 67,5 % žáků devátých ročníků, občas chodí 15,6 % šestáků a 28,5 devátáků a pravidelně 3,2 % šestáků a 4 % devátáků. Dále pak uvádíme možné souvislosti, které se s touto aktivitou spojují v ostatních odpovědích respondentů dotazujících se na jiné formy rizikového chování. Není významný rozdíl mezi školou a pohlavím návštěvníků, dokonce ani v první zkušenosti s alkoholem. Navštěvování diskoték a party však statisticky významně souvisí ($p < 0,01$) s experimentováním s drogami a vyzkoušením kouření cigaret, jak uvádějí tabulky 7 a 8.

Diskuse

Rizikové chování bylo ve velkém množství případů odvislé od navštěvované školy, což může souviset nikoliv jen se školním prostředím, ale zejména se sociálními kontakty mezi jednotlivými spolužáky navštěvujícími konkrétní školu. Bližší výsledky analýzy jednotlivých škol jsou poskytnuty Magistrátu města České Budějovice k hodnocení situace a případným intervencím. Jak je znázorněno v jednotlivých kategoriích rizikového chování, nebyl v rámci souboru zaznamenán žádný patrný rozdíl mezi pohlavími – s výjimkou užívání analgetik. K narůstání trendu ve využívání analgetik dochází právě mezi šestou a devátou třídou, takže důvodem mohou být i biologické faktory, přesto se jeví pravidelné užívání analgetik u téměř 25 % dívek jako vysoká hodnota, kterou by bylo vhodné v dalších šetřeních blíže postihnout.

Tabulka 7 – Vztah mezi celoživotní prevencí drog a chozením na diskotéky a party

Zkoušel/a drogy		Chodíš večer na diskotéky či na party?					Celkem
		Nikdy jsem na diskotéce nebyl/a	Byl/a jsem pouze jednou	Ano, občas	Ano, pravidelně o víkendu	Ano, pravidelně během týdne	
Nezkoušel/a	četnost	651	164	205	10	19	1049
	% četnost	97,5 %	95,9 %	87,2 %	83,3 %	70,4 %	94,2 %
Zkoušel/a	četnost	17	7	30	2	8	64
	% četnost	2,5 %	4,1 %	12,8 %	16,7 %	29,6 %	5,8 %
Celkem	četnost	668	171	235	12	27	1113
	% četnost	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Tabulka 8 – Vztah mezi celoživotní prevencí kouření a chozením na diskotéky a party

Vyzkoušel/a cigaretu		Chodíš večer na diskotéky či na party?					Celkem
		Nikdy jsem na diskotéce nebyl/a	Byl/a jsem pouze jednou	Ano, občas	Ano, pravidelně o víkendu	Ano, pravidelně během týdne	
Nezkoušel/a	četnost	546	107	132	9	10	804
	% četnost	81,7 %	62,6 %	56,2 %	75,0 %	37,0 %	72,2 %
Zkoušel/a	četnost	122	64	103	3	17	309
	% četnost	18,3 %	37,4 %	43,8 %	25,0 %	63,0 %	27,8 %
Celkem	četnost	668	171	235	12	27	1113
	% četnost	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Čeští žáci v rámci mezinárodních srovnání opakovaně dosahují v konzumaci alkoholu alarmujících hodnot. V rámci Českých Budějovic vykazují žáci devátých ročníků nižší hodnoty prevalence zkušenosti s alkoholem (79,5 %) než celonárodní výzkum (95,8 %, [15]) realizovaný u patnáctiletých a šestnáctiletých studujících. Přestože se nejedná vždy o konzumaci pravidelnou a opakovanou, toto zjištění považujeme za alarmující především v souvislosti s negativními dopady konzumace alkoholu na lidský organismus v dané věkové kategorii. Jak k tomu uvádějí například Říčan a Krejčířová [25], nevyzrálост metabolických procesů a nízká tolerance zpomalují vyloučení návykových látek, hrozí tělesná poškození a otravy, a rovněž závislost na alkoholu se v dětském a dorostovém věku rozvíjí rychleji; nedostatek zkušeností a sociálních dovedností jsou další závažná rizika. Alarmující zjištění je, že žáci, kteří poprvé ochutnali alkohol od rodičů a prarodičů, měli významně nižší průměrný věk zkušenosti s alkoholem než ti, kteří jej získali od svých vrstevníků, případně jej sami sehnali.

Podobně jako Fischer a Škoda [26] jsme přesvědčeni, že vytipování momentu první zkušenosti s alkoholem, jež se v našem výzkumu pohybuje nejčastěji mezi 9,8 a 11,8 roky, je krokem pro nastavení preventivních opatření. Otázkou však zůstává, zda efektivnějším preventivním opatřením by neměly být „akce“ zaměřené na vzdělávání rodičů dětí této věkové kategorie a seznámení s riziky, se kterými se jejich děti v tomto prostředí reálně setkávají. Kouření cigaret mezi žáky základních škol našeho výzkumného souboru ve svých četnostech vykazuje nižší hodnoty než podobná šetření prováděná v minulých letech, například Kastnerová [18] ve své studii realizované na základních školách Jihočeského kraje uvádí, že nikdy v životě nekouřilo 49 % respondentů. V cílové populaci našeho šetření se v průměru jedná o 85,6 % žáků šestých ročníků a 54,2 % žáků devátých ročníků, kteří nikdy nekouřili. Jednotlivé školy se v tomto aspektu však velmi lišily – v jedné nejmenované škole se jednálo o pouhých 23,5 % žáků devátých ročníků, kteří nezkoušeli cigaretu. V rámci porovnání s celostátním výzkumem HBSC dosahují žáci devátých ročníků škol v Českých Budějovicích výrazně nižší prevalence zkušenosti s cigaretou (46 %) oproti celostátní populaci patnáctiletých (52 %) [22].

Novotný a Okrajek [27] ve své studii sledují přímý vliv kouření rodičů na kuřácké chování dítěte, kdy potvrzují vliv modelového chování v otázce kouření rodičů a přejímání zažívaných vzorců chování a ukazují, že markantní je především rozdíl u dětí kouřících a nekouřících rodičů. Dodávají, že samotná intenzita kouření již nehraje takovou roli. I v našem šetření se prokázal u žáků šestých a devátých ročníků významný vliv rodičovského kouření na to, zda žáci již vyzkoušeli, nebo nevyzkoušeli cigaretu a u žáků devátých tříd měl tento rodičovský vzor vliv na to, zda byli pravidelnými kuřáky. Výzkum zaměřený na kouření žáků druhého stupně [28] neprokázal souvislost mezi kouřením a způsobem trávení volného času, zatímco v našem souboru jsme zjistili, že žáci, kteří sportují, statisticky významněji méně kouří.

Z výsledků šetření vyplynulo, že u souboru je nízká míra celoživotní prevalence užívání nelegálních drog. U souboru žáků 9. tříd přiznalo zkušenost s nelegální drogou pouze 11,8 % žáků, zatímco v souboru ESPAD [14] se

jednalo o plných 37,4 % souboru patnáctiletých a šestnáctiletých. Vzhledem k tomu, že se převážná část užívaných nelegálních drog týká konopných látek (v ESPAD bylo pouze 7 % vyzkoušených nelegálních drog nekonopnou látkou), s nimiž převážně získávají mladiství zkušenost v 15 letech věku [14], průměrný věk je 14,45 let), může se jednat o významné zkrácení způsobené ročním věkovým rozdílem mezi srovnávanými soubory. Česobudějovičtí deváťáci však mají též nižší míry než porovnatelná populace žáků devátých ročníků ze studie HBSC, kde se ke konzumaci konopných látek přiznalo celých 24 % souboru [22], zatímco v našem souboru přiznalo zkušenost pouhých 12 % žáků devátých ročníků.

Specifickou kategorií tvoří v našem průzkumu energetické nápoje, u nichž je patrný významný posun ve věkovém složení uživatelů. Žáci šestých tříd měli vyšší zkušenost s energetickými nápoji než žáci devátých ročníků a také byli frekventovaněji jejich příležitostnými uživateli. Vysoká konzumace energetických nápojů tvoří rizikovou kategorii u dětí i dospívajících. Například v sousedním Rakousku, které konzumaci energetických nápojů vévodí Evropě, stojí konzumace energetických nápojů na třetím místě všech úmrtí souvisejících s drogami u osob ve věku 15 až 19 let [21]. Světová zdravotnická organizace [29] a další studie [30] uvádějí, že děti a mládež jsou ze 70 % pravidelnými konzumenty energetických nápojů, což v našem souboru platilo v obou věkových skupinách zhruba u 52 % žáků. Význam konzumace energetických nápojů se podceňuje, ale má velmi negativní dopad na dětské zdraví, kde dominantním problémem je možnost předávkování kvůli obsahu kofeinu a jiných stimulujících látek, jejichž vzájemná účinnost doposud není jednoznačně postihnuta. Nezanedbatelný je rovněž vysoký obsah cukru. Zvyšující riziko pak představuje kombinace s alkoholem, což je však populární postup pro intoxikaci účastníků diskoték a party. Podobně alarmující jako fakt, že řada respondentů užívá tyto nápoje před tím, než jde do školy, aby „vydrželi“, což znamená, že do školy v podstatě přicházejí pod vlivem návykové látky. Autoři tohoto textu se rovněž domnívají, že jedním z možných faktorů, který ovlivňuje konzumaci energetických nápojů a zprostředkovaně i alkoholu, je jeho zobrazování jako přirozené součásti volnočasové aktivity a reklama na energetické nápoje je přímo mířena na dospívající, ať už v rámci sponzoringu volnočasových akcí pro mládež, tak v rámci kampaní, kde pití energetických nápojů spojují s návalem energie a konzumaci alkoholu s oceněním sociálního okolí. V našem šetření se ukázalo, že pití energetických nápojů výrazně souvisí s dobou strávenou u počítače či tabletu, kam je v současné době reklama na produkty určené mladistvým směřována, kdy konzumace a propagace zejména energetických nápojů je součástí nových internetových médií, jež sledují právě mladí diváci.

Přestože mediální obsahy nejsou tématem našeho šetření, mediální analýzy dokládají [31], že média mají vliv na postoje, emoce, poznání i chování osob; vytvářejí, upravují, upevňují nebo mění naše názory. Dlouhodobé studie [32] navíc přinášejí informace, že u mládeže existuje souvislost mezi vlivem reklamy a konzumací alkoholu. Naše studie by ráda poukázala na možnou spojitost mezi mírou a konkrétním typem mediálních obsahů, který žáci na internetu navštěvují, a rizikovým chováním, kde by bylo vhodné

uskutečnit dotazníkové šetření vlivu mediální propagace v rámci těchto legálních návykových látek právě ve věku, který je pro utváření názorů a postojů klíčový.

Další oblastí, která se ukázala jako významná, bylo užívání analgetik, která jsou společně s léky na alergii velmi často zastoupena. I navzdory faktu, že nejvýznamněji jsou zastoupena u dívek v 9. třídách, je míra zastoupení na pováženou, zejména když zvážíme, že zneužívání látek tisících bolest je často na rozdíl od nelegálních návykových látek deklarováno jako „bezpečné“ chování, přestože dlouhodobé užívání analgetických přípravků také vede k závislosti [33]. Léky proti bolesti se tak mohou stát jednou ze starších drog, na což poukazují také naše zjištění, že užívání analgetik má vztah k prevalenci pití alkoholu, návštěvě diskoték a prevalenci užití drogy.

Rizikovým prostředím pro žáky se ukázal také noční život, zejména návštěva diskoték a party. Jak ukazují výsledky, byla prokázána souvislost navštěvování diskoték/party mezi žáky základních škol ve vztahu s konzumací nelegálních návykových látek, nicméně zde nebyla nalezena souvislost s pitím energetických nápojů, věkem prvního ochutnání alkoholu ani věkem první zkušenosti s drogou.

Mezi nejvýznamnějšími zjištěními byl nalezen závažný trend poukazující na snižující se věk uživatelů energetických nápojů, kde žáci šestých tříd mají již vyšší míru zkušenosti (71,2 % celoživotní prevalence) než žáci devátých tříd (65,8 %) a jsou také častěji jejich frekventovanými uživateli. V rámci zkušenosti s nelegálními látkami mají žáci devátých ročníků z Českých Budějovic menší zkušenosti než celostátní průměr, a to v rámci celoživotní prevalence kouření (45,8 % vůči celorepublikovému průměru 52 % [22]), celoživotní prevalence konzumace alkoholu (79,5 % vůči celorepublikovému průměru 95,8 % [14]) a zkušenosti s konopnými látkami (12 % oproti celostátním 24 % [22]).

Statisticky byly potvrzeny teze, že existuje velmi významný vliv mezi kouřením rodičů a celoživotní prevalence kouření u žáků šestých a devátých ročníků a také pravidelným kuřáctvím u žáků devátých ročníků. Jako rizikové pro získání zkušenosti s kouřením a užíváním drog se ukázalo navštěvování diskoték a party, nebyl však nalezen vztah s první zkušeností s alkoholem, kterou respondenti uskutečnili obvykle mnohem dříve. Alarmující zjištění ukázalo, že ti, kteří získají první zkušenost s alkoholem od rodinných příslušníků, mají až o dva roky nižší věk první zkušenosti než ostatní žáci.

Závěr

Aplikačně studie přináší kompetentním místům zjištění přínosné pro analýzu rizik a aplikaci preventivních programů, zejména s ohledem na zastoupení daného chování v jednotlivých školách. Ukázalo se, že rizika se vyskytují na všech základních školách, ale v různých podobách a četnostech, kdy jednotlivé školy vykazují signifikantní rozdíly v míře výskytu daného rizikového chování. Vzhledem ke zjištěným faktům jsme přesvědčeni o nutnosti stále širší prevence v oblasti rizikového chování dopívajících, ale přikládáme se na stranu prevence kvalitativně diferenciované a mířené na konkrétní rizikový věk žáků, který tato studie rozvedla.

Konflikt zájmů

Autoři prohlašují, že si nejsou vědomi žádného konfliktu zájmů týkajícího se uvedeného příspěvku.

LITERATURA

- [1] Csémy L, Heller J, Pecinová O, Šťastný V, Kastroňová T, Nová D, Mráčková E. Návykové chování a jeho kontext u mimořádně ohrožených skupin dětí. Praha: Notes: Výzkumná zpráva; 2003.
- [2] Mioviský M, Skácelová L, Zapletalová J, Novák P (Eds). Primární prevence rizikového chování ve školství. Praha: Sdružení SCAN, Univerzita Karlova v Praze & Togga; 2010.
- [3] Širůčková M. Psychosociální souvislosti rizikového chování v adolescenci: role vrstevnických a rodinných vztahů. Disertační práce. Brno: FSS; 2009.
- [4] Gullone E, Robinson K. The inventory of parent and peer 120 attachment – revised (IPPA-R) for children: a psychometric investigation. *Clinical Psychology and Psychotherapy* 2005;12(1):67–79.
- [5] Macek P. Adolescence: Psychologické a sociální charakteristiky dospívajících. Praha: Portál; 2003.
- [6] Helus Z. Dítě v osobnostním pojetí: obrát k dítěti jako výzva a úkol pro učitele i rodiče. Praha: Portál; 2009.
- [7] Jedlička R. Výchovné problémy s žáky: z pohledu hlubinné psychologie. Praha: Portál; 2011.
- [8] Jessor R. New perspectives on adolescent risk behavior. Cambridge: Cambridge University Press; 1998.
- [9] Sobotková I. Psychologie rodiny. Praha: Portál; 2007.
- [10] Nielsen Sobotková V a kol. Rizikové a antisociální chování v adolescenci. Praha: Portál; 2014.
- [11] Gažíková E. Ohrožení dítěte v důsledku pracovní vyčerpání rodičů. In: Time management – rodinný život versus pracovní čas a poslání osobnosti blahoslavené Sári Salkaházi: sborník příspěvků z vědecké konference s mezinárodní účastí, Košice 29. október 2014. Ružomberok: KU; 2014, s. 136–48.
- [12] Langmeier J, Krejčířová D. Vývojová psychologie. Praha: Grada Publishing; 2006.
- [13] Vágnerová M. Vývojová psychologie. Dětství a dospívání. Praha: Portál; 2012.
- [14] Chomynová P, Csémy L, Mravčík V. Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) 2015. Praha: Úřad vlády České republiky; 2016.
- [15] Mravčík V (Ed.). Výroční zpráva o stavu ve věcech drog v České republice v roce 2014. Praha: Úřad vlády České republiky; 2015.
- [16] Hrubá D, Žaloudíková I. Chuť první cigarety: ovlivňuje vývoj kuřáckého chování? *Česko-slovenská pediatrie* 2011;66(1):6–12.
- [17] Hrubá D, Žaloudíková I. Rodiče, děti a legální drogy. Alkoholismus a drogové závislosti. *Protialkoholický obzor* 2009;44(5):257–71.
- [18] Kastnerová M. Kouření a alkohol u dětí na základních školách Jihočeského kraje. *Naše společnost* 2008;6(2):19–28.
- [19] Mann MJ, Smith ML, Kristiansson AL. Energy drink consumption and substance use risk in middle school

- students. *Preventive Medicine Reports* 2016;3(3): 279–82.
- [20] Temple LJ. Caffeine use children: what we know, what we have left to learn, and why we should worry. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 2009;33(6):793–806.
- [21] Seifert MS, Schaechter LJ, Hershorin RE, Lipshultz ES. Health effects of energy drinks on children, adolescents, and young adults. *Pediatrics* 2011;127(3):511–28.
- [22] Nowak D, Jasionowski A. Analysis of the consumption of caffeinated energy drinks among Polish adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 2015;12(7):7910–21.
- [23] Spilková J. Výzkum zdravotně rizikového chování. Přehled výsledků zpracovaných pro NMS. 2014.
- [24] Spilková J, Pikhart H, Dzúrová D. Multilevel analysis of health risk behaviour in Czech teenagers. *AUC Geographica* 2015;50(1):91–100.
- [25] Říčan P, Krejčířová D. Dětská klinická psychologie. Havlíčkův Brod: Grada Publishing; 2006.
- [26] Fischer S, Škoda J. Sociální patologie – Analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů. Praha: Grada Publishing; 2014.
- [27] Novotný SJ, Okrajek P. Vliv vybraných charakteristik rodinného prostředí na rizikové chování 15letých adolescentů. *E-psychologie, Českomoravská psychologická společnost* 2012;6(2):9–21.
- [28] Hodačová L, Čermáková E, Šmejkalová J, Hlaváčková E, Kalman M. Prevalence kouření v populaci českých dětí. *Praktický lékař* 2015;95(4):148–53.
- [29] Světová zdravotnická organizace – WHO. Energy drinks cause concern for health of young people. WHO; 2014. [online] [28-05-2016]. Dostupné z: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention/nutrition/news/news/2014/10/energy-drinks-cause-concern-for-health-of-young-people>
- [30] Breda JJ, Whiting SH, Encarnacao R, Norberg S, Jones R, Reinap M, Jewell J. Energy drink consumption in Europe: a review of the risks, adverse health effects, and policy options to respond. *Front. Public Health*; 2014. [online] [28-05-2016]. Dostupné z: <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpubh.2014.00134/full>
- [31] Jiráček J, Köpplová B. Masová média. Praha: Portál; 2009.
- [32] Anderson P, de Bruijn A, Angus K, Gordon R, Hastings R. Impact of alcohol advertising and media exposure on adolescent alcohol use: a systematic review of longitudinal studies. *Alcohol and Alcoholism* 2009;44(3):229–43.
- [33] Califf RM, Woodcock J, Ostroff C. A proactive response to prescription opioid abuse. *New England Journal of Medicine* 2016;374:1480–5.